

ЛЕВ ДИЯКОН ТА МИХАЇЛ ПСЕЛЛ: СПРОБА ПОРІВНЯЛЬНОГО АНАЛІЗУ ІСТОРИЧНИХ КОНЦЕПЦІЙ

Метою даної статті є розгляд історичного кредо двох знаменитих візантійських істориків - Лева Диякона (автора «Історії») та Михаїла Пселла (автора «Хронографії»). Ми спробуємо визначити авторські настанови при викладі історичних подій, а також ступінь оригінальності таких настанов кожного з них. Вибір для порівняння цих двох істориків не випадковий, адже в єдиному списку, в якому дошли до нас твори цих авторів, кодексі 1712, «Хронографія» примикає до «Історії» і написані обидва твори однією рукою. Крім того, праця Диякона, що закінчилася описом смерті імператора Іоанна Цимісхія, логічно продовжується Михаїлом Пселлом, який почав виклад словами: «Вот так расстался с жизнью император Иоанн Цимисхий»¹, що підтверджує знайомство Михаїла Пселла з роботою Лева Диякона.

За масштабами візантинознавської науки особам і творчості Лева Диякона та Михаїла Пселла присвячена чимала кількість досліджень. Проте, якщо звернутися до визначення історичної концепції обох авторів, то проблема ця, на наш погляд, вимагає детальнішого розгляду і конкретизації. Серед вітчизняних дослідників питання, пов'язані з історичними поглядами Михаїла Пселла, підіймались в роботах Я.М. Любарського², Г.Г. Літаврiна³, І.П. Медведєва⁴. Загальним для цих дослідників є уявлення про творчість Михаїла Пселла як про нове явище у візантійській історіографії, для якого характерна мемуарність та свобода автора у виборі і розташуванні історичного матеріалу⁵. Серед дослідників, що займались проблемами авторських настанов Лева Диякона, слід вказати М.Я. Сюзюмова⁶ і О.П.Каждана⁷. Для них Лев Диякон – перш за все розповідач, що піклується про цікавість своєї праці, а не оригінальний мислитель⁸. Спеціальні розділи присвячені вказаним питанням в колективній праці «Культура Візантії»⁹. Позначена тема практично не піддавалася дослідженню в зарубіжній історіографії. Це можна помітити по роботах таких вчених – пселловедів, як А. Калделіс¹⁰, Р. Анастасі¹¹, А. Гадолін¹² ті ін., для яких переважаючими темами досліджень є філософська система Михаїла Пселла, перипетії його життєвого шляху, особливості його літературного творчого методу. Схожа картина також склалась в зарубіжних дослідженнях історичної концепції Лева Диякона.

Розпочинаючи аналіз історичних концепцій Лева Диякона та Михаїла Пселла, ми зупинимось на тих свідомих авторських настановах, що їх викладають в своїх творах ці історики.

У вступі до своєї праці Лев Диякон визначає ті принципи, відповідно до яких він вестиме оповідь. Також у вступі він визначає своє ставлення до історії. Вона, на його думку, дає більше користі суспільству, ніж будь-яка інша наука¹³. Таке уявлення про історію як про найкориснішу для суспільства науку – «вчительку життя» характерне і для античності.

«Хронографія» Михайла Пселла не містить вступу (що обумовлене прямою спадковістю з працею Лева Диякона), і тому його авторську концепцію доводиться з'ясовувати в ході аналізу всього твору. В цього автора немає окремих роздумів про роль історії, зате він чітко усвідомлює та озвучує свою роль історика. На думку Михайла Пселла, той, хто пише історію, повинен бути суддею безстороннім і неупередженим, він повинен не схилитися ні в один, ні в інший бік і все міряти рівною мірою¹⁴.

Достатньо цікавим є питання про обґрунтування написання своїх творів самими авторами. Так, Лев Диякон бачить свою роль історіографа досить скромною. Майже дослівно копіюючи історика VI століття Агафія Мірінейського¹⁵, Лев Диякон повідомляє, що праця історика перевищує його сили, але він самостійно береться за неї, бо «...решился не умолчать о полных ужаса и достойных удивления событиях, но поведасть о них в назидание потомкам...»¹⁶.

За словами ж Михайла Пселла, він не мав великої охоти братися за історію і відмовлявся взятися за цей твір. Його спонукали до цього: «...не только вельможные мужи и первые члены синклита, но и служители Слова»¹⁷, які боялися, що події сучасності будуть віддані забуттю. Пселл погоджується прийняти на себе труд історика тільки після того, як про це його попросить «найлюбезнейший из всех мужей»¹⁸. Багато візантійських істориків, окрім Михайла Пселла, стверджували, що їх примусили взятися за твори наполягання друзів. Навряд чи, проте, Михайл Пселл слідує тут стандартам візантійської історіографії. Питання тут про те, кого має на увазі письменник під «найдорожчим з людей». Зазвичай вважається, що це Костянтин Ліхуд¹⁹. Висловлюється, проте, припущення, що їм міг бути і Іоанн Мавропод²⁰ або хто-небудь інший з відомих діячів епохи. Вже в цих висловлюваннях Михайла Пселла видно той високий рівень самосвідомості і інтелектуальної переваги над сучасниками, які так яскраво характеризують цього письменника.

Основним принципом історії Лев Диякон вважав істину. Він заявляє, що при розповіді про суспільні справи дотримуватиметься істини: «ибо правдивость больше всего приличествует истории»²¹. Тієї ж думки і Михайл Пселл - висловами про необхідність дотримуватися істини пронизаний весь його твір: «Расскажем, однако, о самодержце, ничего не прибавляя и ничего не отнимая от действительности»²²; «Я не стану извращать истину в историческом сочинении, высшая цель которого—правда»²³. При цьому він

протиставляє історичний жанр похвальним промовам – «енкоміям». Історик чітко розрізняє правила написання історичного твору та «похвального слова»²⁴, його ціль – написати правдиву історію²⁵.

Що стосується спроб аналізу історичних подій, що роблять автори, праці яких ми розглядаємо, то саме в цьому проявляється оригінальність їхнього мислення у порівнянні з попереднім розвитком візантійської історіографічної традиції. Слід зазначити, що Лев Диякон запозичив послідовність першого розділу, в якому він висловлює свої авторські принципи, з історичного твору Агафія «Про царювання Юстиніана». Проте, на відміну від Агафія, який в своєму творі робить наголос на тому задоволенні, яке доставляє читачеві історія²⁶, Лев Диякон робить спробу виділити рушійні сили історичного процесу²⁷. Цей історик вважав, що деякі події розвиваються в результаті дії часу. Визнання часу як рушійної сили історії є примітивним вираженням поняття розвитку. Інші ж факти і події Лев Диякон приписував збігу обставин, ситуації, що склалася, в цілому, включаючи випадковість, зокрема зміну міжнародних відносин. Саме такі події переважно і розглянуті цим автором. Явищем такого роду протиставляються самостійні заходи тих осіб, в руках яких знаходяться державні справи.

Щодо особливостей історизму Михайла Пселла, то цей візантійський інтелектуал прагне в самому ході історичної оповіді розкрити причинно-наслідкові зв'язки тих подій, що відбуваються, виявити внутрішні, приховані, такі, що не виявилися на поверхні, течії, які приведуть до того або іншого повороту подій²⁸.

Що стосується способу організації історичного матеріалу, то обидва автора прагнуть дотримуватися певної логіки. І Лев Диякон, і Михайл Пселл часто вставляють в основну розповідь якісь цікаві сюжети. Лев Диякон це робить для того, щоб розповісти, наприклад, про затьмарення або комету, які обіцяли нещастя імперії, Михайл Пселл же найчастіше робить вставки мемуарного характеру. Але, як би направляючи читача і піклуючись про зрозумілість і доступність викладеного матеріалу, Лев Диякон зазначає: «...я снова возвращаюсь к нити своего рассказа»²⁹; «...следует повторить в главных чертах рассказ о нем и продолжать последовательное изложение нашей истории»³⁰. У Михайла Пселла ж в структурі матеріалу проявляється його пристрась до природних причинно-наслідкових критеріїв в поясненні ходу історії: «Я возвращаюсь к истокам, делаю предварительные замечания и перехожу к дальнейшему»³¹.

Основу історичного світогляду Льва Диякона складає глобальна опозиція: з одного боку, хід часу, збіг обставин, сила речей, космічних і природних явищ, довільні дії осіб, що володіють владою, а з іншого боку - пригноблений об'єкт цих сил - людство, пасивне перед могутніми і непереборними чинниками. Вся «Історія» Льва Диякона пронизана цією думкою. Цю силу часу і обставин Лев Диякон позначає ім'ям античної богині Тюхе - долі.

Людство безсиле перед нсю - навіть такі могутні правителі, як Никифор, Цимісхій і Святослав підвладні її капризам.

Відношення цієї глобальної сили до людства і складає предмет історії, яка повинна зберегти в пам'яті людей картини як космічних і природних явищ, так і зразки діяльності підвладних правителів Тюхе, які, враховуючи приклади минулого, повинні приносити користь, а не лихо своїм підданим³². Цілі розділи присвячує Лев Диякон впливу космічних явищ на становище людей. При цьому вельми показово, що нічого християнського ця філософія Лева Диякона не містить.

Лев Диякон повторює мотив, що часто зустрічався у стародавніх авторів «*invidia deorum*» - «зздрість богів»; доля ніколи не дає людям повного щастя - вона завжди до сприятливого приєднує яке-небудь нещастя³³. Абсолютно в язичницькому стилі Лев Диякон пише про хоробрість Лева Фоки, в якому проявляла свою дію «какая-то божественная сила»³⁴. Відповідно до Лева Диякона, провидіння управляє абсолютно всім. але це провидіння не в християнському його розумінні: історик тісно зближував поняття Тюхе і провидіння. За його думкою, якщо б зздрісна судьба не перервала життя Никифора Фоки, ромейська держава досягла б найвищої могутності³⁵. Тут християнське поняття «*промисел*» повністю ототожнюється з язичницькою Тюхе.

Це захоплення історика античністю, язичницьким світоглядом можна пояснити, в першу чергу, ідеологічними причинами. Після тривалого переважання в епоху іконоборства релігійної думки, що знайшла віддзеркалення в Еклезії і творах Дамаскина, Феофана, патріарха Никифора, і після придушення соціального руху народних мас в релігійній формі (павликіанства) Візантія, що внутрішньо зміцніла, перейшла до агресивної зовнішньої політики, знаходячи ідейну опору при цьому і в героїзованих образах діячів Римської імперії, і в досягненнях генія грецької культури. Інтерес до минулого у Лева Диякона не був простим захопленням - він усюди підкреслює ознаки безперервності явищ дійсності і культури. Він не тільки називає народності іменами давно зниклих племен, але й насправді вважає їх прямими наступниками цих народів. Минуле і сьогодення у Лева Диякона постають в єдності. Взагалі для візантійців прихильність до минулого стала певною мірою подібною до релігії. Християнство спиралося на канони отців церкви IV в., право - на зведення законів Юстиніана I, в літературі зразком служили твори Гомера. У цій спадкоємності Лев Диякон, як і інші представники візантійської інтелігенції, був готовий вбачати основу благополуччя і щастя імперії³⁶.

Але, попри все, Лев Диякон повністю знаходився у владі християнської ідеології. Він вважав, що природні стихії, наприклад такі, як землетруси, є прояв божественного промислу. Він писав про чудесну допомогу святих під час війни з тавроскифами, висловлювався про кінець світу, про божу кару, про втручання божественних сил в долі

людей. Він глибоко і проникливо характеризував представників духовництва, ченців, описував їх аскетичні подвиги. Як зрозуміти цю суперечливість в переконаннях Льва? В цілому подібна подвійність властива візантійським авторам: з одного боку, велич Візантії виявлялася в їх культурній перевазі над «варварами», і ця перевага, поза сумнівом, була пов'язана зі збереженням античної спадщини. Пройшовши курс енциклопедичної освіти, Лев розумів всю велич античної культури, її значення для візантійського суспільства. Кінець IX-X вік - це час складання «Василік», новел Льва VI, час творчості Костянтина Багрянородного і його оточення. Візантія, як спадкоємиця державних і культурних традицій стародавнього Риму, пред'являла свої права на світове панування. З іншого боку, Візантія була в той же час оплотом християнства, православ'я, вона отримала ніби то від самого Христа обов'язок захисту віри, дотримання її чистоти і розповсюдження серед нехрещених народів³⁷. Такий одночасний вплив античної спадщини і християнських традицій зумовив своєрідне поєднання релігійного догматизму і язичницьких мотивів в поглядах Лева Диякона на причини історичного розвитку.

Відносно поглядів Михаїла Пселла на причини руху історії слід зазначити таке. В цьому питанні історик демонструє певне вільнодумство, яке проявляється в кардинальному для християнського філософа питанні про роль божественного промислу в житті людини. Детермінованість руху історії божественною волею для Михаїла Пселла – аксіома. Посилання на Боже провидіння він найчастіше вкладав в уста своїх героїв. Жалкуючи про те, що зусилля Костянтина Мономаха не призводять до бажаної цілі, Пселл писав про «некое могущественное начало», яке направляє наше життя, адже події розвиваються не за нашою волею³⁸. Хоча шляхи провидіння для людини незбагнені, його воля в решті решт спрямована до вищого блага та вищої цілі. Так, болгарин Алусіан бунтує проти царя, але його зрада врешті решт призводить до поразки всього болгарського повстання³⁹. Бог вселяє в Костянтина Дуку думку про добровільну відмову від царської влади під час повстання 1057 року, щоб пізніше возвести його на престол законним шляхом⁴⁰.

Божа воля є справедливою та незворотною. Саме божественна справедливість порядкує обставинами та подіями після вигнання Михаїлом V імператриці Зої до острова Принкіп неподалік від Константинополя⁴¹. Справедливий Бог розпоряджається потім і життям Михаїла, караючи його «за справедливістю»⁴².

Таким чином, провидіння, у повній згоді з християнською доктриною, визначає у Михаїла Пселла перебіг історичних, в тому числі й політичних подій. Разом з тим в «Хронографії» виявляється і інший причинно-наслідковий ряд, до якого провидіння не має відношення. «У меня есть обыкновение всякое дело... не только рассматривать само по себе, но исследовать его причины и возможные результаты»⁴³, - заявляє Пселл. Увага

історика дійсно звернена до причинної залежності подій, що нерідко позначається навіть у композиції його твору⁴⁴.

Отже, два причинно-наслідкових ряди (в одному все залежить від провидіння, в іншому — від природних причин) наче паралельно існують в «Хронографії», перетинаючись лише в рідких випадках, коли історик відчуває необхідність пояснити виникаюче протиріччя⁴⁵. Михайл Пселл розгалужував сферу дії промислу й вільної людської волі. Він писав: «Я привык возводить все значительные события к воле божественного провидения и, более того, ставлю в зависимость от него вообще все происходящее в том случае, если наша природа не извращена»⁴⁶. Інакше кажучи, хід подій цілком визначається промислом лише тоді, коли цьому не протидіє перекручена людська природа, вільний вибір якої направлений до зла.

Виправдання свого твору намаганням увічнити події, проголошення істини змістом історичного оповідання – не новація Лева Диякона та Михайла Пселла і навіть не вигадка візантійських істориків, а найбільш поширені «загальні місця» всієї античної та середньовічної історіографії. І в цілому слід зазначити збіг за основними параметрами тих принципів, яких Лев Диякон та Михайл Пселл прагнуть дотриматися при викладі історичного матеріалу. Але є і відмінності. У Лева Диякона головною пружиною часового розвитку є принцип мінливості долі. Михайла Пселла ж відрізняє особливий спосіб сприйняття історичної дійсності. Цей автор зосереджений на виявленні причинно-наслідкових зв'язків подій, які описує. Михайл Пселл – християнин за світовідчуттям, але його віра у всемогутність Бога інша, ніж у Лева Диякона. Божа воля, на думку Михайла Пселла, – основна причина всього, що відбувається, але воля ця виявляється через наміри і дії конкретних людей – героїв його твору. В центрі уваги Лева Диякона опиняється Тюхе, відоме ще в античності божество, що управляє світом разом з божественним промислом. Світогляд Лева Диякона в цілому не виходить за рамки середньовічних категорій, а символізм природних знамень і катастроф (землетрусів, комет, злив), відомих і в античній історіографії, виявляється у нього схожий на агіографічні чудеса. В той же час, Лев Диякон проявляє елементи раціоналістичного осмислення історії (так, він намагається виділити рушійні сили історичного процесу), які в творчості Михайла Пселла набувають ознак системи. І саме це знаменувало новий етап в розвитку візантійської історичної думки.

Метою статті є розгляд історичного кредо двох знаменитих візантійських істориків – Льва Диякона і Михайла Пселла. Автором були визначені настанови цих істориків при викладі історичних подій. Розглянуті такі параметри, як відношення до історичної науки, роль історика в суспільному житті, особливості історизму обох авторів, основа їх історичного світогляду. Висновком проведеного порівняльного аналізу

думка про те, що історична концепція Пселла відрізняється від поглядів Льва Диякона більш розвинутою системою раціоналістичних ідей і підходів, що є вирішальним кроком на шляху подальшого розвитку візантійської історіографії.

The purpose of this article is consideration of historical credo of two most famous Byzantine historians – Leo Deacon and Michael Psellus. The author defines the concepts of these historians at the description of historical events. Such parameters as attitude toward historical science, role of historian in public life, features of historical method of both authors, basis of their historical views are considered. The conclusion of the comparative analysis the idea that historical conception of Psellus differs from the looks of Leo Deacon by more developed system of rationalistic ideas and approaches, which is the deciding step on the way of further development of Byzantine historiography.

Примітки:

1. Михаил Пселл. Хронография. – М.: Наука, 1978 // Василий II, LXXII.
2. Любарский Я.Н. Михаил Пселл: личность и творчество. К истории византийского предгуманизма // Две книги о Михаиле Пселле. – СПб., 2001.
3. Литаврин Г.Г. Византийское государство и общество в X–XI ст.: Проблемы истории одного столетия. – М., 1977.
4. Медведев И.П. Византийский гуманизм XIV–XV вв. – Ленинград, 1976.
5. Любарский Я.Н. Историограф Михаил Пселл // Хронография. – М., 1978. – С. 240.
6. Сюзюмов М.Я. Об источниках Льва Диякона и Скилица // Византийское обозрение, 1916, Т.2; Сюзюмов М.Я. Лев Диякон и его время // Мировоззрение Льва Диякона – <http://oldrui.narod.ru/biblio/suzumov.htm>
7. Каждан А. П. Из истории византийской хронографии X века // Византийский временник. – 1961. – Вып. 20.
8. Там само. – С. 126.
9. Культура Византии. Вторая половина VII–XII в./ Редкол.: Удальцова З.В., Литаврин Г.Г. – М., 1989.
10. Kaldelis A. The Argument of Psellus' «Chronographia». – Leiden-Boston-Köln, 1999.
11. Anastasi R. Studi sulla «Chronographia» di Michele Psellos. Catania, 1969.
12. Gadolin A. A theory of history and society with special reference to the «Chronographia» of Michael Psellos. – Stockholm, 1970.
13. Лев Диякон. История. – М., 1988 // Книга 1, 1.
14. Михаил Пселл. Там само // Зоя и Феодора. Константин IX, CLXI.
15. Агафий Миринейский. О царствовании Юстиниана. – М., 1996. – С. 5-8.
16. Лев Диякон. Там само.
17. Михаил Пселл. Там само, XXII.
18. Там само, LXXIII.
19. Скабаланович Н. А. Византийское государство и церковь в XI веке. – СПб., 1884. – С. 3-4.
20. Любарский Я.Н. Там само. – С. 236.
21. Лев Диякон. Там само.
22. Михаил Пселл. Там само // Константин VIII, VI.
23. Там само // Зоя и Феодора. Константин IX, XXVI.
24. Там само, XXV.

25. Там само, V.
26. Агафий Миринейский. Там само. – С. 6.
27. Лев Диакон. Там само.
28. Михаил Пселл. Там само // Зоя и Феодора. Константин IX, IX: «Многим кажется, что окружающие нас народы только теперь впервые вдруг двинулись на нас и неожиданно вторглись в ромейские пределы, но, как мне представляется, дом рушится уже тогда, когда гниют крепящие его балки. Хотя большинство людей и распознало начало зла, оно коренится в событиях того времени: из туч, которые тогда собрались, ныне хлынул проливной дождь».
29. Лев Диакон. Там само // Книга 2, 10.
30. Там само // 6.
31. Михаил Пселл. Там само, XLVI.
32. Сюзюмов М.Я. Лев Диакон и его время // Мировоззрение Льва Диакона.
33. Лев Диакон. Там само // Книга 1, 4.
34. Там само // Книга 2, 1.
35. Там само // Книга 5, 3.
36. Сюзюмов М.Я. Там само.
37. Сюзюмов М.Я. Там само.
38. Михаил Пселл. Там само // Зоя и Феодора. Константин IX, LXXII.
39. Там само // Михаил VII, XLV.
40. Там само // Михаил VI. Исаак Комнин, LXXXVIII.
41. Там само // Михаил V, XXIV.
42. Там само, XLIII.
43. Там само // Зоя и Феодора. Константин IX, LXXIII.
44. Там само, XLVI: «Невозможно ясно рассказать об этом событии, предварительно не назвав его причины»; Там само, XC: Розповідаючи про заколот Лева Торника проти Костянтина IX, Михайл Пселл зауважує: «Намереваясь поведать о восстании против самодержца, я снова возвращаю к началу свой рассказ и сообщу прежде, как оно возникло, каковы были его причины...».
45. Там само, III.
46. Там само, VII.